

Richard Swinburne

Ο R. Swinburne είναι ομότιμος καθηγητής της φιλοσοφίας της χριστιανικής θρησκείας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Η συνέντευξη του R. Swinburne από τον Σ. Βιβιδάκη που ακολουθεί έγινε στις 4 Ιουνίου 2004 στην Αθήνα μετά τη λήξη του φιλοσοφικού συνεδρίου στο οποίο συμμετείχαν με τίτλο 'Human Agency and Christianity'.

-Καθηγητά Swinburne θα θέλαμε να σας απευθύνουμε κάποιες ερωτήσεις σχετικά με το έργο σας και ιδιαίτερα σχετικά με τη φιλοσοφία και τη θρησκεία γενικά. Τι σας έκανε να μελετήσετε τη φιλοσοφία της θρησκείας; Υπήρξατε εξ' αρχής θρησκευόμενος; Ήταν το ενδιαφέρον σας για τη θρησκεία ή η πίστη σας αυτό που σας έκανε να σκεφτείτε ότι θέλατε να εργαστείτε φιλοσοφικά σε αυτό το πεδίο ή συνέβη τα αντίστροφα και το άλλο φιλοσοφικό έργο σας, όπως η δουλειά σας στη γνωσιολογία, προηγήθηκε του ενδιαφέροντός σας για τη φιλοσοφία της θρησκείας;

-Πάντα με ενδιέφεραν τα σημαντικά μεταφυσικά ερωτήματα και πάντα ήμουν θρησκευόμενος. Σκόπευα να γίνω ιερέας της Αγγλικανικής Εκκλησίας αλλά συνειδητοποίησα ότι η εκκλησία με χρειαζόταν περισσότερο ως φιλόσοφο παρά ως ιερέα. Οι θεολόγοι και οι εκκλησιαστικοί ηγέτες δεν προσέφεραν σε κάποιον πολύ καλούς λόγους για να πιστεύει στη θρησκεία. Θεωρούσα ότι υπήρχαν καλοί λόγοι για να πιστεύει κανείς στο χριστιανικό θρησκευτικό σύστημα και ότι θα μπορούσαν να διατυπωθούν καλά με τη βοήθεια της τρέχουσας «αναλυτικής» φιλοσοφίας, την οποία είχα αρχίσει να μαθαίνω ως προπτυχιακός φοιτητής. Έτσι έφτασα να ελπίζω ότι ίσως τελικά θα μπορούσα να εφαρμόσω αυτή τη φιλοσοφία στη θρησκεία. Όμως εκείνη την εποχή η αναλυτική φιλοσοφία ενδιαφερόταν για άλλα ζητήματα και μάλιστα ήταν πολύ εκθρική προς τη θρησκεία. Πράγματι εμφανιζόταν να διαθέτει κάποια επιχειρήματα-καταπέλτες, τα οποία έδειχναν ότι όλοι οι θεολογικοί ισχυρισμοί

είναι ανοησίες. Οι πλέον ενδιαφέρουσες φιλοσοφικές εξελίξεις εκείνη την εποχή συνέβαιναν στη φιλοσοφία της επιστήμης. Σύντομα διέκρινα μια αναλογία ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο μπορούσε να αποδειχθεί μια θεωρία φυσικής μεγάλης κλίμακας και στον τρόπο με τον οποίο μπορούσε να αποδειχθεί ένα θεολογικό σύστημα. Οι φυσικές θεωρίες εξηγούν μια ολόκληρη σειρά παρατηρήσιμων δεδομένων υποθέτοντας την ύπαρξη μυστηριωδών, μη παρατηρήσιμων οντοτήτων (ατόμων, ηλεκτρονίων και κουάρκ) τα οποία καθιστούν αναμενόμενη την ύπαρξη των παρατηρήσιμων οντοτήτων. Το ότι η θεωρία καθιστά αναμενόμενα αυτά τα δεδομένα αποτελεί λόγο για να πιστεύουμε ότι αυτή η φυσική θεωρία είναι αληθής. Μου φαινόταν ότι, κατ' αναλογία, ένα θεολογικό σύστημα εξηγεί μια μεγάλη σειρά έκδηλων δεδομένων (όπως είναι η ύπαρξη ενός εύτακτου σύμπαντος) υποθέτοντας την ύπαρξη ενός μυστηριώδους και μη παρατηρήσιμου Θεού, ο οποίος δημιούργησε και διατηρεί το σύμπαν. Αφού διέκρινα αυτή την αναλογία, συμπεράνα ότι η φιλοσοφία της επιστήμης μπορούσε να φανεί χρήσιμη στη φιλοσοφία της θρησκείας. Εργάστηκα πάνω σε ζητήματα της φιλοσοφίας της επιστήμης για δέκα χρόνια και στη συνέχεια στράφηκα στη φιλοσοφία της θρησκείας.

- Πώς στραφήκατε στην Ορθόδοξη πίστη; Αναρωτιόμουν αν ενδιαφερθήκατε για την Ορθόδοξη παράδοση ή για μια φιλοσοφικού τύπου Ορθόδοξη πίστη, καθώς συνήθως συνδέουμε την Ορθόδοξη θεολογία με απόψεις λιγότερο

ορθολογιστικές από τις δικές σας. Στον Προτεσταντισμό και τον Καθολικισμό υπάρχει φυσικά μια σαφής ορθολογιστική παράδοση αλλά συνήθως αποδίδουμε στην Ορθόδοξη θεολογία και φιλοσοφία της θρησκείας άλλα χαρακτηριστικά. Θα θέλατε να αναφερθείτε στους λόγους που σας έκαναν να στραφείτε στην Ορθόδοξη πίστη;
-Ανήκα στην Εκκλησία της Αγγλίας για όλη μου τη ζωή, μέχρι πριν από 9 χρόνια, όταν στράφηκα στην Ορθόδοξη. Οι λόγοι ήταν σχεδόν απόλυτα αρνητικοί, με την έννοια ότι θεωρούσα πως η εκκλησία της Αγγλίας δεν ήταν πια αφοσιωμένη στα κεντρικά δόγματα του Χριστιανισμού. Οι αγγλικοί επίσκοποι δεν εμποδίζουν τους ιερείς να αρνούνται το δόγμα της Ενσάρκωσης ή την Ανάσταση. Θεώρησα ότι η Εκκλησία της Αγγλίας είχε λησμονήσει πως ήταν υπεύνη για τη διδασκαλία της και ότι αποτέλούσε το όχημα της εξ αποκαλύψεως αλήθειας. Όμως η πίστη μου δεν άλλαξε καθόλου όσον αφορά τα θεολογικά δόγματα. Πάντα πίστευα όσα χρειαζόταν να πιστεύω για να ενταχθώ στην Ορθόδοξη εκκλησία. Έτσι ήταν φυσικό να στραφώ εκεί. Θεωρώ ότι η ταυτότητα μιας χριστιανικής εκκλησίας καθορίζεται από τα δόγματα στα οποία δεσμεύεται και δεν εξαρτάται από δευτερεύοντα στοιχεία, όπως το είδος της φιλοσοφίας που είναι κάθε φορά της μόδας σε εκείνη την εκκλησία. Φυσικά έχετε δίκιο, όταν λέτε ότι κατά τα τελευταία 200 χρόνια η Ορθόδοξη ενδιαφέρεται λιγότερο για την ορθολογική έρευνα κεντρικών δογματικών ζητημάτων σε σχέση με άλλες μορφές του Χριστιανισμού.

Όμως δεν πρέπει να υποτιμήσετε την έκταση με την οποία άλλες μορφές του Χριστιανισμού έχουν στραφεί ενάντια στην ορθολογική έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, ο Προτεσταντισμός στράφηκε ενάντια στην ορθολογική έρευνα υπό την επιρροή του Karl Barth, μια επιρροή που τώρα πια φθίνει αλλά κάποτε ήταν ιδιαίτερα ισχυρή. Ο Barth επέμενε στην άποψη ότι πρέπει απλώς να ανταποκρινόμαστε στα διδάγματα της Βίβλου και να μην επιχειρούμε να δικαιολογήσουμε τους ισχυρισμούς της. Ο Barth ήταν αυτός που είπε: «Η πίστη μπορεί μόνο να κάνει κήρυγμα στην απιστία, δεν μπορεί να συζητήσει μαζί της». Και αυτό αποτελεί ένα υπέρτατο δείγμα ανορθολογισμού. Έτσι θεωρώ ότι αυτή η έλλειψη συμπάθειας προς την ορθολογική έρευνα δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό της Ορθοδοξίας, αν και η Ορθοδοξία τείνει προσφάτως να τονίζει κάπως αυτή την αντιπάθεια. Όμως, αν η Ορθοδοξία κοιτάξει τους προγόνους της, θα βρει ότι ήταν αφοσιωμένοι στην ορθολογικότητα. Ο Γρηγόριος Νύσσης, ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ο Ιωάννης Δαμασκηνός, σε κάποιο βαθμό και ο Γρηγόριος Παλαμάς, όλοι αυτοί πίστευαν ότι υπάρχουν καλά επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού και ότι θα μπορούσε κανείς να συζητήσει με τους ειδωλόλατρες χρησιμοποιώντας αυτά τα επιχειρήματα και να τους αποδείξει ότι κάνουν λάθος. Αν η Ορθοδοξία ήταν πιστή στους προγόνους της, θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει ορθολογικά σχετικά με αυτά τα ζητήματα και δεν βλέπω γιατί δεν θα έπρεπε να το κάνει ξανά.

- Θα ήθελα τώρα να σας ρωτήσω, ως κάποιον που έχει πραγματικά ασχοληθεί με τη φιλοσοφία της θρησκείας όλα αυτά τα χρόνια, μήπως θα μπορούσατε να συνοψίσετε σε λίγα λόγια, σε μια μικρή περιγραφή σας πούμε, τις σύγχρονες τάσεις στη φιλοσοφία της θρησκείας, κυρίως στην αναλυτική φιλοσοφία της θρησκείας αλλά και τις επιρροές από την ηπειρωτική παράδοση, και ίσως να μας αναφέρετε ορισμένα ζητήματα που κατά τη γνώμη σας είναι σημαντικά στη σύγχρονη φιλοσοφία της θρησκείας;
-Το γενικό πεδίο δράσεως της φιλοσοφίας της θρησκείας, όπως γίνεται αυτή κατανοητή στον αγγλο-αμερικανικό κόσμο είναι μια εξέταση του νοήματος και της δικαιολόγησης των θρησκευτικών ισχυρισμών. Μπορεί βέβαια να επικεντρωθεί σε οποιαδήποτε θρησκεία αλλά για ιστορικούς και άλλους λόγους έχει επικεντρωθεί κυρίως στους ισχυρισμούς της χριστιανικής θρησκείας. Η αγγλο-αμερικανική φιλοσοφία της θρησκείας κατά τη δεκαετία του 1960, αρχικά ενδιαφερόταν για το νόημα –το πώς μπορούσαν οι θρησκευτικές προτάσεις να έχουν οποιοδήποτε νόημα. Η πρόταση ότι οι θρησκευτικές προτάσεις είναι εντελώς στερημένες νοήματος προήλθε από τον λογικό θετικισμό, μια φιλοσοφία την οποία τώρα πια απηρρίπτουν σχεδόν όλοι στη φιλοσοφική κοινότητα –το ζήτημα του αν οι θρησκευτικές προτάσεις διαθέτουν νόημα δεν είναι πλέον ένα σοβαρό ζήτημα. Υπάρχουν όμως σοβαρά ζητήματα σχετικά με το πώς θα διατυπωθούν τα χριστιανικά δόγματα με συνεκτικό τρόπο. Για παράδειγμα, τι σημαίνει η πρόταση ότι ο Θεός είναι «παντοδύναμος»;

Μπορεί αυτό να διατυπωθεί με τρόπο που να μην είναι αντιφατικός ή ασυμφωνός σε σχέση με άλλα χριστιανικά δόγματα;
Στη συνέχεια, στη δεκαετία του '70 και του '80 η φιλοσοφία της θρησκείας προχώρησε στην εξέταση του πώς (και αν) μπορούν να δικαιολογηθούν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αυτό είναι ένα κρίσιμο σημείο, από το οποίο ξεκινούν δύο δρόμοι –δύο διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης στο εσωτερικό της αναλυτικής παράδοσης. Υπήρχε η άποψη του Alvin Plantinga, η οποία σήμερα ονομάζεται «Μεταρρυθμιστική Γνωσιολογία». Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η πρόταση «Υπάρχει Θεός» μπορεί φυσιολογικά να λειτουργήσει ως μια βασική πεποίθηση. Δεν χρειάζεται να δικαιολογηθεί με επιχειρήματα. Μπορεί να είναι εξίσου βασική με την πρόταση «Αυτό είναι ένα τραπέζι». Είμαστε δικαιολογημένοι, αν ξεκινήσουμε από αυτή την πεποίθηση, για να δικαιολογήσουμε άλλες πεποιθήσεις. Σύμφωνα με την άλλη άποψη, οφείλουμε να επιστρέψουμε στα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού και αυτή είναι η άποψη που υπερασπίζομαι. Θεωρώ ότι ελάχιστοι άνθρωποι διαθέτουν την πολύ ισχυρή βασική πεποίθηση ότι υπάρχει Θεός (μια ισχυρή γνώση της παρουσίας του Θεού προερχόμενη από τα φαινόμενα). Κατά τη γνώμη μου, το αν αυτή η πεποίθηση ταιριάζει με τις άλλες πεποιθήσεις τους εξαρτάται από την ισχύ των επιχειρημάτων των άλλων πεποιθήσεων σχετικά με την ύπαρξη του Θεού. Η δική μου προσέγγιση είναι να διατυπώνω τα επιχειρήματα της φυσικής θεολογίας με πιθανοκρατική μορφή και να δείχνω ότι καθένα απ' τα παραδοσιακά επιχειρήματα αυξάνει κάπως την πιθανότητα της ύπαρξης του Θεού. Και ότι όλα μαζί καθιστούν συνολικά πιθανή την ύπαρξη του Θεού.
*Ο μοναδικός θρησκευτικός ισχυρισμός, για τον οποίο ενδιαφέρονταν πραγματικά στη δεκαετία του '70 και του '80 ήταν η ύπαρξη του Θεού. Τώρα πια οι φιλόσοφοι της αγγλο-αμερικανικής παράδοσης έχουν αρχίσει να εξετάζουν περισσότερο λεπτομερείς θρησκευτικούς ισχυρισμούς και προσπαθούν να θέσουν και σε αυτούς τα ίδια ερωτήματα για το νόημα και τη δικαιολόγηση. Νομίζω ότι το πρώτο βιβλίο της αναλυτικής παράδοσης πάνω σε έναν περισσότερο λεπτομερή θρησκευτικό ισχυρισμό ήταν ένα βιβλίο του Tom Morris σχετικά με την Ενσάρκωση, το *H Λογική του Ενσαρκωμένου Θεού (The Logic of God Incarnate)*. Μεγάλο μέρος του έργου μου στη δεκαετία του '90 ασχολούνταν, όπως είπα, με περισσότερο λεπτομερείς χριστιανικούς ισχυρισμούς. Η δικαιολόγησή τους θα είναι πάντα εν μέρει *a priori*. Υπάρχει κάποια *a priori* λόγος να υποθέτουμε ότι ο Θεός είναι Τριάδα; Θεωρώ ότι υπάρχει, καθώς υπάρχει κάτι προβληματικό σε μια μοναχική θεϊκή οντότητα. Μια τέτοια οντότητα θα ήθελε, λόγω της τέλει καλοσύνης της, να μοιραστεί (ή μάλλον πάντα θα μοιραζόταν) την ύπαρξή της με κάποιον τρόπο. Κατά συνέπεια υπάρχει ένας *a priori* λόγος υπέρ του δόγματος της Αγίας Τριάδας. Γενικά όμως οι λόγοι υπέρ των λεπτομερών δογμάτων του Χριστιανισμού και, θα έλεγα, κάθε άλλης θρησκείας θα πρέπει*

σε κάποιο βαθμό να είναι ιστορικοί. Ο Χριστιανισμός θεμελιώθηκε σε ένα θαύμα, το θαύμα της Ανάστασης. Κατά συνέπεια θα πρέπει να βρεθούν κάποια ιστορικά τεκμήρια για το ότι αυτό όντως συνέβη. Και αυτό απαιτεί και πάλι φιλοσοφική εργασία, καθώς θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε τι αποτελεί τεκμήριο ενός θαύματος και πώς μπορεί να προσδιοριστεί. Ένα άλλο πεδίο αφορά στη σχέση του Χριστιανισμού με τις άλλες θρησκείες, στο πώς μπορούμε, για παράδειγμα, να δείξουμε ότι ο Χριστιανισμός είναι πιθανότερα πιο αληθής από τις άλλες θρησκείες. Κάποιοι φιλόσοφοι της θρησκείας, και ιδιαίτερα ο John Hick, υποστηρίζουν ότι οι διαφορές μεταξύ των θρησκειών είναι άνευ σημασίας και ότι όλες οι θρησκευτικές πρακτικές έχουν ίση αξία.
Ένα άλλο σημαντικό πεδίο έρευνας στην αγγλο-αμερικανική φιλοσοφία της θρησκείας αφορά τους ηθικούς ισχυρισμούς της θρησκείας και στο πώς διαφέρουν από τους κοσμικούς ηθικούς ισχυρισμούς, το αν θα συνέχιζαν να υπάρχουν ηθικά καθήκοντα αν δεν υπήρχε Θεός και το αν υπάρχουν περισσότερα καθήκοντα και περισσότερες επιπλέον καλές πράξεις που θα πρέπει να κάνουμε στην περίπτωση που υπάρχει Θεός.
Με ρωτήσατε και για την ηπειρωτική παράδοση. Φοβάμαι ότι είμαι αυστηρά αφοσιωμένος στην αγγλο-αμερικανική φιλοσοφία και δεν έχω βρει κάτι ιδιαίτερο αξίας στην ηπειρωτική παράδοση. Ίσως να μου διαφεύγει κάτι αλλά μου φαίνεται ότι στην ηπειρωτική παράδοση των τελευταίων 200 ετών υπάρχει μεν μια μεγάλη βιβλιογραφία, όμως οι ηπειρωτικοί φιλόσοφοι έχουν περισσότερο την τάση να διατυπώνουν θέσεις παρά να επιχειρηματολογούν υπέρ τους. Έχουν πολλά να πουν για τη θρησκεία, μερικές φορές συναρπαστικά πράγματα. Όμως αυτά τα συναρπαστικά πράγματα πρέπει να τεθούν κάτω από το φιλοσοφικό μικροσκόπιο, ώστε να διαπιστώσουμε αν μπορούμε να αποκομίσουμε κάτι αξιόλογο μέσω σαφών επιχειρημάτων που να προέρχονται από αυτά. Ο φιλόσοφος που έχω κυρίως κατά νου εδώ είναι ο Kierkegaard, ο οποίος είπε κάποια βαθιά και αξιόλογα πράγματα. Ωστόσο χρειάζεται πολύ αναλυτική δουλειά για να δούμε τι ακριβώς είπε και αν αυτά ήταν αληθή. Όμως δεν θεωρώ την πιο πρόσφατη δουλειά στην ηπειρωτική παράδοση, όπως το έργο του Levinas και του Ricoeur, ιδιαίτερα χρήσιμη.
-Τώρα θα ήθελα να σας υποβάλλω δύο ερωτήσεις. Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη φιλοσοφία της θρησκείας και τη θεολογία και τι είδους αλληλεπίδραση υπάρχει ανάμεσα στη φιλοσοφία της θρησκείας και την ίδια τη φιλοσοφία; Και αναφέρομαι ιδιαίτερα στη γνωσιολογία και τη μεταφυσική.
-Η θεολογική παράδοση στην Αγγλία και την Αμερική και κυρίως στην ηπειρωτική Ευρώπη κατά τα τελευταία 100 χρόνια είναι σχεδόν αποκλειστικά επηρεασμένη από τη γενικευμένη θεολογική παράδοση, η οποία με τη σειρά της επηρεάστηκε σχεδόν αποκλειστικά από τη φιλοσοφική παράδοση της ηπειρωτικής Ευρώπης. Έτσι, όταν οι θεολόγοι γράφουν συστηματικά

θεολογία το υπόβαθρό τους είναι φιλόσοφοι όπως ο Hegel, ο Heidegger ή ο Sartre, ένα υπόβαθρο το οποίο δεν εκτιμώ ιδιαίτερα. Οι σύγχρονοι συστηματικοί θεολόγοι αντιμετωπίζουν με αρκετή καχυποψία την ορθολογική προσέγγιση που δεν χαρακτηρίζει μόνο εμένα αλλά όλους τους φιλοσόφους της θρησκείας τα τελευταία σαράντα χρόνια. Σίγουρα, όταν άρχισα να ασχολούμαι με τη φυσική θεολογία, οι περισσότεροι θεολόγοι πίστευαν ότι αυτό ήταν μια τρέλα και ότι επέστρεφα στον Μεσαίωνα, ο οποίος έχει ξεπεραστεί εδώ και καιρό. Όμως νομίζω ότι σήμερα υπάρχει λιγότερη εχθρότητα. Οι θεολόγοι έχουν αρχίσει να συνειδητοποιούν ότι χρειάζονται κάποια βοήθεια. Ωστόσο οι περισσότεροι θεολόγοι παραμένουν κάπως καχύποπτοι ως προς τη φυσική θεολογία. Εξακολουθούν να νιώθουν ότι η θεολογία είναι κάτι τόσο βαθύ και σχετικό με τόσο θεμελιώδη ζητήματα, που δεν μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει σχετικά με το νόημα και την αλήθεια της ξεκινώντας από ένα μη θεολογικό σημείο. Όμως, όπως είπα, τα πράγματα έχουν αρχίσει να αλλάζουν ακόμα και σε αυτό το θέμα. Ωστόσο, θα πρέπει να προσθέσω ότι η θεολογία, όπως διδάσκεται στα πανεπιστήμια, είναι, σε αντίθεση με τη φιλοσοφία, ένα κατατεμαχισμένο αντικείμενο. Όσοι γράφουν πάνω στην Παλαιά Διαθήκη ή την Καινή Διαθήκη συχνά δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τη συστηματική θεολογία. Πάντως είναι χαρά μου να δηλώσω ότι κατά τη συγγραφή του τελευταίου βιβλίου μου πάνω στην Ανάσταση του Χριστού είχα κάποιες ανταλλαγές απόψεων με θεολόγους της Καινής Διαθήκης, οι οποίοι συνήθως δεν ασχολούνται ιδιαίτερα με συστηματικά ζητήματα. Επί δύο χρόνια δίδασκα μαζί με τον Chris Rowland, ο οποίος είναι καθηγητής της Καινής Διαθήκης στην Οξφόρδη και σαφώς εκτίμησε αυτό που έκανα. Υπάρχουν όμως άλλοι θεολόγοι της Καινής Διαθήκης που πιθανότατα θα το εκτιμούσαν λιγότερο. Μίλησα μόνο για το πώς έχουν τα πράγματα τα τελευταία 50 χρόνια. Όμως οι καταστάσεις αλλάζουν συνεχώς. Σε διαφορετικούς τόπους και διαφορετικές περιόδους οι άνθρωποι θέλησαν να διαχωρίσουν τη φιλοσοφία από τη θεολογία. Για παράδειγμα, ο Θωμάς ο Ακινάτης θα έλεγε ότι η απόδειξη της ύπαρξης του Θεού είναι έργο της φιλοσοφίας, ενώ η ενασχόληση με συγκεκριμένα θρησκευτικά δόγματα είναι έργο της θεολογίας. Ωστόσο η δική μου άποψη είναι ότι δεν μπορεί να γίνει κάποια σαφής διάκριση ανάμεσα σε αυτά τα δύο. Κάθε απόπειρα να αποδειχθεί η ύπαρξη του Θεού, π.χ., απαιτεί κάποια κατανόηση των χαρακτηριστικών που έχει ο Θεός, την ύπαρξη του οποίου προσπαθούμε να αποδείξουμε. Στον βαθμό που αυτή η κατανόηση περιλαμβάνει την αγαθότητα του Θεού, ο στοχασμός πάνω σε αυτή την αγαθότητα οδηγεί σε στοχασμό πάνω στον τρόπο με τον οποίο αναμένεται να αλληλεπιδράσει ο Θεός με τον κόσμο. Έτσι αυτός ο στοχασμός θα προσφέρει περισσότερη υποστήριξη σε κάποιο θεολογικό δόγμα σχετικά με το πώς έχει αλληλεπιδράσει με τον κόσμο και λιγότερη υποστήριξη σε κάποιο άλλο. Και αντιστρόφως, αν υπάρχουν ιστορικά τεκμήρια ότι η φυσική

τάξη έχει υποστεί κάποια μεγάλη παρέμβαση κατά την ίδρυση μιας θρησκείας, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Ανάστασης, αυτά τα τεκμήρια μας κάνουν να υποθέτουμε ότι ένας Θεός ελέγχει το σύμπαν – δεν είναι πολύ ισχυρά τεκμήρια από μόνα τους, είναι όμως κάποια τεκμήρια. Έτσι θεωρώ ότι η φιλοσοφία και η θεολογία εισδύουν η μία στην άλλη και ο ορθός τρόπος να εκφράσουμε πώς έχουν τα πράγματα είναι να πούμε ότι η φιλοσοφία είναι κυρίως ένα «a priori» έργο, ενώ η θεολογία είναι κυρίως ένα «a posteriori» έργο και ότι οι δυο τους μπορούν να συνεργαστούν, για να φτάσουν σε κάποιο συμπέρασμα.

Σε αντίθεση με τους θεολόγους, οι μη θρησκευόμενοι αγγλο-αμερικανοί φιλόσοφοι που εργάζονται σε άλλα πεδία της φιλοσοφίας αντιδρούν θετικά στην πρόσφατη δουλειά στη φιλοσοφία της θρησκείας, καθώς χρησιμοποιεί τις ίδιες τεχνικές της αυστηρής επιχειρηματολογίας και αναφέρεται στο ίδιο σώμα φιλοσοφικής βιβλιογραφίας, όπως και η δουλειά σε άλλα φιλοσοφικά πεδία. Δεν θα έλεγα ότι οι περισσότεροι φιλόσοφοι έγιναν θρησκευόμενοι, έχουν όμως φτάσει στο σημείο να θεωρούν πως η φιλοσοφία της θρησκείας έχει μια φυσική θέση μέσα στο φιλοσοφικό πρόγραμμα. Υπάρχει μια τεράστια αύξηση στον αριθμό των προπτυχιακών φοιτητών φιλοσοφίας που παρακολουθούν μαθήματα φιλοσοφίας της θρησκείας, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. Δεν μπορείς να ασχοληθείς σοβαρά με τη φιλοσοφία της θρησκείας, αν δεν ασχοληθείς και με άλλους κλάδους της φιλοσοφίας. Δεν θα μπορούσε κανείς να ερευνήσει αν η πεποίθηση ότι υπάρχει Θεός είναι «εγγυημένη» χωρίς να ερευνήσει τι σημαίνει «εγγύηση» και αυτό ανήκει στο πεδίο της γνωσιολογίας. Δεν θα μπορούσε να το ερευνήσει χωρίς να ερευνήσει τι σημαίνει η λέξη «Θεός» και αυτό μας φέρνει στη φιλοσοφία της γλώσσας. Δεν μπορεί να ερευνήσει κανείς τον θρησκευτικό ισχυρισμό ότι ο Θεός είναι μια υπόσταση που ενεργεί αιτιακά χωρίς να στοχαστεί πάνω στα γενικά μεταφυσικά ζητήματα της αιτιότητας και της υπόστασης. Υποτίθεται ότι ο Θεός είναι αγαθός και αυτό απαιτεί κάποια έρευνα στην ηθική. Οι απόψεις κάποιου σε άλλους κλάδους της φιλοσοφίας επηρεάζουν αναπόφευκτα τις απόψεις του στη φιλοσοφία της θρησκείας. Υπάρχουν επιρροές και προς την αντίθετη κατεύθυνση; Όχι και τόσο. Νομίζω ότι μπορείς να κάνεις γνωσιολογία χωρίς να ερευνήσεις θρησκευτικά ερωτήματα, αν και η γνωσιολογική θέση που ακολουθείς θα έχει αναπόφευκτα συνέπειες στο αν θεωρείς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κάποιου δικαιολογημένες ή όχι. Αν θεωρούσες ότι αυτές οι συνέπειες είναι σαφώς λανθασμένες, θα είχες λόγους να αλλάξεις τις απόψεις σου σχετικά με τη γνωσιολογία. Όμως γενικά θεωρώ ότι η έρευνα κινείται από τη μεταφυσική, τη γνωσιολογία και τη μεταπική προς τη φιλοσοφία της θρησκείας και όχι αντιστρόφως. Τουλάχιστον επειδή τα «a posteriori» ζητήματα δεν επηρεάζουν την πιο αφηρημένη περιοχή της μεταφυσικής, της γνωσιολογίας και της ηθικής και ακόμα επειδή η έρευνα σε αυτά τα πεδία είναι λιγότερο ανοιχτή σε ανορθολο-

γικές επιρροές. (Συχνά είναι αρκετά σημαντικά για τον τρόπο ζωής μας τα συμπεράσματα στα οποία φτάνουμε στη φιλοσοφία της θρησκείας και αυτό καθιστά δύσκολη τη διεξαγωγή μιας αμερόληπτης έρευνας).

-Θα μπορούσατε να αναφέρετε ένα δυο ζητήματα στη φιλοσοφία της θρησκείας, τα οποία θεωρείτε συναρπαστικά, ενδιαφέροντα και προσφερόμενα για έρευνα; Θα μπορούσατε επίσης να αναφερθείτε σε ένα ή δύο ζητήματα σχετικά με τον Θεό και τη θρησκεία τα οποία θεωρείτε ξεπερασμένα ή αδιέξοδα;

-Υπάρχουν δύο ζητήματα πάνω στα οποία έχω κάνει πολλή έρευνα ο ίδιος, με πρώτο ζήτημα βέβαια τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού. Η δική μου δουλειά πάνω σε αυτά διαφέρει από όλη τη δουλειά που έγινε στον Μεσαίωνα, από την άποψη ότι οι μεσαιωνικοί φιλόσοφοι φαίνονται να υποθέτουν ότι όλα τα επιχειρήματα είναι παραγωγικά επιχειρήματα. Έτσι, είτε τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού είναι έγκυρα παραγωγικά επιχειρήματα που λειτουργούν είτε είναι μη έγκυρα και δεν λειτουργούν. Καθώς όμως τα περισσότερα επιχειρήματα που χρησιμοποιούμε στην καθημερινή ζωή δεν είναι έγκυρα παραγωγικά επιχειρήματα, είναι όμως πολύ συχνά καλά επιχειρήματα, αυτή η προσέγγιση μου φαινόταν λανθασμένη. Έτσι επιχειρήσα να αναδιατυπώσω τα παραδοσιακά επιχειρήματα ως πιθανοκρατικά επιχειρήματα. Για παράδειγμα, ένα πιθανοκρατικό αναδιατυπωμένο κοσμολογικό επιχειρήμα ξεκινάει από την πρόταση «υπάρχει ο κόσμος» και στη συνέχεια ισχυρίζεται ότι θα ήταν πιο πιθανό να υπάρχει ο κόσμος αν υπήρχε Θεός, παρά αν δεν υπήρχε, και κατά συνέπεια η ύπαρξη του κόσμου μας δίνει λόγους να υποθέτουμε την ύπαρξη του Θεού, αυξάνει την πιθανότητα αυτής της ύπαρξης. Για να διατυπωθούν κατάλληλα αυτά τα επιχειρήματα χρησιμοποίησα τον λογισμό πιθανοτήτων.

Ως δεύτερο ζήτημα επιλέγω ένα, πάνω στο οποίο δεν γίνεται πολλή φιλοσοφική δουλειά αυτή τη στιγμή. Πρόκειται για το ζήτημα του πώς μπορούμε να μιλάμε με αναλογίες ή μεταφορικά και ωστόσο να μεταδίδουμε πληροφορίες. Κάποιοι που ασχολούνται με την αισθητική και τη φιλοσοφία της λογοτεχνίας έχουν γράψει κάποια πράγματα σχετικά αλλά γενικά δεν έχει γίνει πολλή δουλειά και υπάρχει μεγάλη ανάγκη για πολύ περισσότερη έρευνα. Αυτό το ζήτημα είναι άκρως σημαντικό για τη φιλοσοφία της θρησκείας, καθώς στο σύνολο της θρησκευτικής σκέψης κυριαρχεί η παράδοση να μην εκλαμβάνονται κυριολεκτικά πολλές δηλώσεις σχετικές με τον Θεό. Ο Θεός δεν είναι κυριολεκτικά ένα «πρόσωπο» και ίσως να μην είναι κυριολεκτικά «σοφός», ενώ κάποιοι θα έλεγαν ότι δεν είναι κυριολεκτικά «αγαθός» –είναι πρόσωπο ή σοφός ή αγαθός μόνο αν διευρύνουμε κάπως τα όρια των εννοιών. Κατά συνέπεια θέλω να γνωρίζουμε ποια είναι ακριβώς η διαφορά ανάμεσα στην κυριολεκτική και την αναλογική χρήση των λέξεων. Ο Θωμάς ο Ακινάτης είναι πολύ καλός στις αναλογίες αλλά υπάρχουν προοπτικές για περισσότερη δουλειά πάνω στην αναλογία και

το συνδεδεμένο με αυτήν, και ακόμα δυσκολότερο, ζήτημα του πώς λειτουργεί η μεταφορά. Υπάρχουν πολλές μεταφορές στα δόγματα: για παράδειγμα, λέγεται ότι ο Χριστός είναι «φώς εκ του φωτός» – τι σημαίνει αυτό;

Το τελευταίο ερώτημά σας ήταν ποια ζητήματα θεωρώ ξεπερασμένα. Εδώ υπάρχουν δύο ζητήματα, το πρώτο εκ των οποίων έχω ήδη αναφέρει εν συντομία. Όταν ξεκίνησα να ασχολούμαι με τη φιλοσοφία της θρησκείας οι φιλόσοφοι αναρωτιούνταν αν οι θρησκευτικές προτάσεις έχουν τελικά κάποιο νόημα, καθώς –δεδομένου του υποβάθρου του λογικού θετικισμού– θεωρούσαν ότι νόημα έχουν μόνο οι προτάσεις που μπορούν «να επαληθευτούν ή να διαψευστούν». Αυτό σημαίνει «να επαληθευτούν ή να διαψευστούν οριστικά» και, καθώς δεν φαίνεται να μπορεί να επαληθευτεί ή να διαψευστεί οριστικά η πρόταση «υπάρχει Θεός», πώς μπορεί να έχει νόημα; Αυτό βέβαια είναι ξεπερασμένο, επειδή ο λογικός θετικισμός είναι ξεπερασμένος για τον προφανή λόγο ότι, όπως άρχισαν να συνειδητοποιούν οι λογικοί θετικιστές, ελάχιστες προτάσεις μπορούν να επαληθευτούν ή να διαψευστούν οριστικά. Οι λογικοί θετικιστές σέβονταν την επιστήμη και σύντομα αντιλήφθηκαν ότι οι επιστημονικές προτάσεις δεν θα μπορούσαν να επαληθευτούν ή να διαψευστούν οριστικά. Έτσι θα πρέπει είτε να τροποποιήσουμε είτε να εγκαταλείψουμε την αρχή της επαληθευσιμότητας. Και, από τη στιγμή που θα το κάνουμε αυτό, δεν υπάρχει λόγος να αρνηθούμε ότι η πρόταση «υπάρχει Θεός» διαθέτει νόημα (δηλαδή ότι έχει κάποια σημασία που μπορούμε να κατανοήσουμε). Το ζήτημα της έλλειψης νοήματος των θρησκευτικών προτάσεων είναι ξεπερασμένο.

Ένα δεύτερο ζήτημα που θεωρώ ξεπερασμένο, αν και σε καμία περίπτωση δεν συμφωνώ όλοι οι φιλόσοφοι της θρησκείας, είναι το ζήτημα της αξίας των οντολογικών επιχειρημάτων (δείτε π.χ. το οντολογικό επιχειρήμα του Descartes: «Ο Θεός είναι (εξ ορισμού) ένα τέλειον, ένα ον είναι περισσότερο τέλειον αν υπάρχει παρά αν δεν υπάρχει, επομένως ο Θεός υπάρχει»). Οι φιλόσοφοι που δεν ενδιαφέρονται για τη θρησκεία προσπαθούν να δείξουν το λάθος που υπάρχει σε τέτοιου είδους επιχειρήματα. Για λόγους που έθεσε και ο Kant δεν νομίζω ότι υπόσχεται πολλά η προσπάθεια να βρούμε ένα ορθό οντολογικό επιχειρήμα. Αν όμως είστε πλατωνιστής ίσως και να θεωρείτε ότι αυτή η έρευνα έχει μέλλον.

-Τελειώνοντας τη συνέντευξη θα ήθελα να επιστρέψω στην προσωπική σας εξέλιξη και να σας απευθύνω μια προσωπική ερώτηση: Έχετε ποτέ σκεφτεί την πιθανότητα να σας οδηγήσουν οι φιλοσοφικές απόψεις σας μακριά από την πίστη σας; Και, αν συνέβαινε αυτό, θα αντιστεκόσταν; Δηλαδή, αν ο ορθός λόγος σας οδηγούσε στην αντίθετη κατεύθυνση, θα εγκαταλείπατε τις φιλοσοφικές θέσεις σας για χάρη της πίστης σας; Νομίζω ότι ο M. Dummett έχει πει ότι αν συνέβαινε αυτό, θα ήταν έτοιμος να εγκαταλείψει τα φιλοσοφικά συμπεράσματά του, καθώς θα θεωρούσε σημαντικότερη την πίστη. Αναρωτιέμαι αν σε αυτή την περίπτωση η φιλοσοφία θα γινόταν

θεραπευτική της θεολογίας και κατά μία έννοια κατώτερη της πίστης.

-Μου αρέσει να πιστεύω ότι πάντα λαμβάνω υπόψη μου όσα επιχειρήματα μου απευθύνουν σχετικά με τις θρησκευτικές απόψεις μου και θεωρώ ότι είναι χριστιανικό καθήκον μου και αντιμετωπίζω με σοβαρότητα αυτά τα επιχειρήματα και να βλέπω πού οδηγούν. Αν οδηγούσαν στο βέβαιο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει Θεός, τότε θα ήταν ανόητο εκ μέρους μου να συνεχίσω τη θρησκευτική πρακτική μου, καθώς θα ήταν χάσιμο χρόνου να λατρεύω κάποιον που δεν υπάρχει. Θα μπορούσα να ασχολούμαι με κάτι άλλο τα κυριακάτικα πρωινά. Είναι πάντα δύσκολο να προβλέψεις πώς θα συμπεριφερόσουν αν συνέβαιναν κάποια πράγματα. Όμως θεωρώ ότι αυτός θα ήταν ο ορθολογικός τρόπος συμπεριφοράς, αν είχα πειστεί ότι κάποιο επιχειρήμα αποδεικνύει οριστικά την ανυπαρξία του Θεού. Αν όμως είχα πειστεί ότι κάποιο επιχειρήμα έδειχνε ότι «πιθανόν δεν υπάρχει Θεός», τότε η απόφασή μου θα εξαρτάτο από τον βαθμό της πιθανότητας. Πιθανότατα θα διατηρούσα τη θρησκευτική πίστη μου, αν τα στοιχεία κατά της ύπαρξης του Θεού ήταν αδύναμα. Και αυτό διότι δεν θεωρώ ότι η πίστη έγκειται απλά στο να πιστεύουμε κάποια πράγματα αλλά ότι έχει να κάνει με την εμπιστοσύνη και το να βασιζόμαστε σε κάποια πράγματα, όταν τα στοιχεία κλίνουν ενάντια στην αξιοπιστία τους. Είναι λογικό να κάνεις κάτι τέτοιο, αν επιθυμείς κάτι πολύ σημαντικό, το οποίο μπορείς να αποκτήσεις μόνο αν βασιστείς σε μια υπόθεση, ακόμα και αν εκείνη η υπόθεση είναι πιθανώς ψευδής. Για τον Χριστιανό το όραμα του Θεού (και όλων όσων σχετίζονται με το έργο των Αγίων στον Ουρανό) είναι αυτό το σημαντικό πράγμα. Αν μπορούμε να έχουμε αυτό το όραμα του Θεού μόνο ακολουθώντας τη θρησκευτική ζωή που προτάζει η Εκκλησία, τότε, ακόμα και αν η πιθανότητες κλίνουν εναντίον του, θα ήταν και πάλι εξαιρετικά ορθολογικό να ακολουθήσουμε αυτή τη ζωή, ώστε να φτάσουμε στο όραμα του Θεού – επειδή θα ήταν ο μόνος τρόπος να φτάσουμε εκεί. Έτσι, αν συμπέρανα ότι η ύπαρξη του Θεού είναι κάπως πιθανότερη από την ανυπαρξία του, πιθανότατα θα συνέχιζα να πιστεύω σε αυτόν. Αν όμως συμπέρανα ότι πιθανότατα δεν υπάρχει, κατά πάσα πιθανότητα θα εγκατέλειπα και τη θρησκεία.